

“ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΙΑΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΓΑΜΩΝ”¹

Βάσω Τσιάντη

Κοινωνική Λειτουργός²

Είναι γεγονός ότι οι διαπολιτισμικές οικογένειες διαφέρουν από τις μονοπολιτισμικές από πολλές απόψεις.

Η διαφορετική γλώσσα, τα διαφορετικά ήθη και έθιμα, ο διαφορετικός τρόπος που μεγάλωσαν οι γονείς, η διαφορετική θρησκεία, η διαφορετική κουλτούρα που υπάρχει, είναι μερικά από τα στοιχεία που κάνουν τις διαπολιτισμικές οικογένειες να ξεχωρίζουν. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να είναι πηγή μεγάλης ικανοποίησης, εμπλουτισμού, τόσο συναισθηματικού όσο και πολιτισμικού για τα μέλη αυτών των οικογενειών. Και πράγματι βλέπουμε πολλές τέτοιες οικογένειες να ζουν χωρίς προβλήματα, όπου ο ένας σύζυγος σέβεται τις διαφορές του άλλου, υπάρχει προσπάθεια κατανόησης και ένταξης στη διαφορετική κουλτούρα κ.λπ.

Υπάρχουν από την άλλη μεριά, διαπολιτισμικές οικογένειες που αντιμετωπίζουν πολλά προβλήματα. Συνήθως τα προβλήματα αυτά αποδίδονται τόσο από την κοινωνία όσο και από το ίδιο το μικτό ζευγάρι, στις πολιτισμικές διαφορές. Δουλεύοντας όμως συμβουλευτικά μ' αυτά τα ζευγάρια βλέπουμε ότι η πηγή της σύγκρουσης και της δυσαρμονίας δεν είναι αυτή καθ' εαυτή η πολιτισμική διαφορά, αλλά άλλοι εσωτερικοί παράγοντες στον κάθε γονιό, και κυρίως στην δομή της προσωπικότητάς τους και οι λόγοι που διάλεξαν να φύγουν από τη χώρα τους. Σε στιγμές κρίσεις του ζευγαριού και της οικογένειας οι πολιτισμικές διαφορές παίρνουν ακόμη μεγαλύτερη σημασία, και λειτουργούν σαν μηχανισμοί άμυνας. Υπάρχει δηλ. λιγότερος ψυχικός πόνος για τα άτομα αν πιστεύουν ότι η πηγή της δυστυχίας τους προέρχεται από παράγοντες εξωτερικούς παρά από την δική τους συμμετοχή στο πρόβλημα.

Μια τέτοια στιγμή κρίσης σ' αυτές τις οικογένειες είναι το διαζύγιο, και γι' αυτό θα σας μιλήσω πιο αναλυτικά.

Το διαζύγιο είναι ένα από τα “σημαντικά γεγονότα ζωής” που συμβαίνουν σε πολλούς ανθρώπους στη διάρκεια της ζωής τους, και θεωρείται ένα από τα γεγονότα που δημιουργεί μεγάλη φόρτιση και ένταση (STRESS).

Μερικοί συγγραφείς όπως οι PARKS και WEISS παρομοιάζουν τα συναισθήματα που ζουν οι άνθρωποι κατά τη διάρκεια της διαδικασίας του διαζυγίου και μετά το διαζύγιο, με τα συναισθήματα που δημιουργεί η απώλεια ενός προσώπου που έχει πεθάνει. Μερικά από αυτά τα συναισθήματα είναι η λύπη, ο θυμός, η ενοχή, η αμφιθυμία, η ανασφάλεια.

1. Εισήγηση στην Ημερίδα “Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνική Εργασία για πρόσφυγες και παλινοσπούντες - προβλήματα και προοπτικές” που οργάνωσε το Τοπικό Τμήμα Θεσσαλονίκης του ΣΚΛΕ στις 17 Μαΐου 1991.
2. Διεθνής Κοινωνική Υπηρεσία.

Η ένταση με την οποία οι άνθρωποι ζουν αυτά τα συναισθήματα εξαρτώνται βέβαια από πολλούς παράγοντες όπως π.χ. η ποιότητα της σχέσης που υπήρχε με το πρόσωπο που χάθηκε, οι προηγούμενες εμπειρίες ζωής, η υποστήριξη που έχουν από την εκτεταμένη οικογένεια και τον κοινωνικό περίγυρο κ.λπ. Όπως και στο θάνατο έτσι και στο διαζύγιο χρειάζεται να ολοκληρωθεί η διαδικασία πένθους, προτού οι άνθρωποι μπορέσουν να ξαναβρούν το θάρρος να συνεχίσουν τη ζωή τους πάνω σε καινούργια βάση. Αλλά υπάρχουν και μεγάλες διαφορές μεταξύ της απώλειας από τον θάνατο και της απώλειας από το διαζύγιο. Στον θάνατο, το αντικείμενο αγάπης ή μίσους που χάθηκε δεν υπάρχει πια, χάθηκε ολοκληρωτικά. Στο διαζύγιο το αντικείμενο απώλειας που είναι ο ένας σύζυγος για τον άλλο, υπάρχει, είναι ζωντανό και ιδίως όταν υπάρχουν παιδιά χρειάζεται πολλές φορές να είναι σε επικοινωνία. Επομένως τα συναισθήματα αμφιθυμίας, θυμού, πικρίας, κ.λπ. κατευθύνονται προς ένα ζωντανό άτομο το οποίο μπορεί να αντιδράσει, όταν γίνει δέκτης τους. Και ίσως αυτή η διαφορά είναι που συμβάλλει ώστε το διαζύγιο σαν ψυχολογική διαδικασία να μην τελειώνει με την νομική ολοκλήρωσή του. Το ψυχολογικό διαζύγιο (που για πολλούς δεν επέρχεται ποτέ) γίνεται η πλατφόρμα πάνω στην οποία μπορούν να παιχθούν διάφορα ψυχολογικά παιχνίδια που συνειδητά ή ασυνειδητά έχουν σαν παίκτες εκτός από τους γονείς, τα παιδιά. Μέσα σ' αυτό το παιχνίδι που το συναντάμε κυρίως κατά τη διάρκεια της νομικής διαδικασίας για επικοινωνία και κηδεμονία, οι μεν γονείς φέρνουν στην επιφάνεια και εκδραματίζουν παλαιά κρυμμένα σενάρια της δικής τους προσωπικής ζωής και ιδίως της παιδικής τους ηλικίας, για τα δε παιδιά μπαίνουν οι βάσεις για την ποιότητα της μελλοντικής ενήλικης ζωής τους.

Θάθελα να σταθώ λίγο σ' αυτά τα ψυχολογικά παιχνίδια που παίζονται και πως τα βλέπουμε να γίνονται πράξη μέσα από την εμπειρία της δουλειάς τους στην Διεθνή Κοινωνική Υπηρεσία που ένα μεγάλο κομμάτι της είναι περιπτώσεις κηδεμονίας παιδιών χωρισμένων γονιών, που ζουν σε διαφορετικές χώρες, καθώς και περιπτώσεις επικοινωνίας παιδιών με τον γονιό που βρίσκεται σε άλλη χώρα.

Ένας νεαρός έφηβος που ζούσε με την μητέρα του εδώ ενώ ο πατέρας ζούσε σε άλλη χώρα έπρεπε για το δικαστήριο να εκφράσει την επιθυμία του με ποιον γονιό προτιμούσε να ζήσει. Μόλις μπήκε στο Γραφείο της Κοινωνικής Λειτουργού είπε: "Μην με ρωτήσετε αν θέλω να μείνω με την μητέρα ή τον πατέρα μου γιατί μούρχεται να πηδήξω από το παράθυρο. Τους θέλω και τους δύο, αλλά η μητέρα μου με πιέζει να μείνω μαζί της". (Παιδί μετανάστριας που παντρεύτηκε αλλοδαπό).

Μια άλλη κοπελιά 14 χρόνων που ζούσε σε άλλη χώρα με την μητέρα της (αλλοδαπή) ενώ ο πατέρας Έλληνας μετανάστης επέστρεψε στην Ελλάδα μετά το διαζύγιο (που συνέβη) όταν η κόρη του ήταν 3 χρόνων, είπε στο δικαστήριο στην άλλη χώρα όταν εκδικαζόταν το δικαίωμα του πατέρα να τον επισκέπεται η κόρη του στην Ελλάδα. "Αγαπώ τον πατέρα μου αλλά είναι ξένος για μένα. Αισθάνομαι ότι είμαι χωρισμένη στα δύο". Χρειάζεται να λάβει κανείς υπ' όψιν ότι ο πατέρας αυτός επισκεφτόταν την κόρη του σχεδόν κάθε χρόνο στην άλλη χώρα αλλά την έβλεπε μόνη σπάνια κι ύστερα από μεγάλες μάχες με την πρώην σύζυγό του που ήθελε να είναι παρούσα στις συναντήσεις πατέρα-κόρης, γιατί φοβόταν ότι ο πατέρας θα μιλούσε στην κόρη εναντίον της ή ότι θα την απήγαγε και θα την έφερνε στην Ελλάδα.

Σε μια τρίτη περίπτωση και οι δύο γονείς ήταν Έλληνες μετανάστες μ' ένα παιδί 2 ετών. Μετά τον χωρισμό ο πατέρας επέστρεψε στην Ελλάδα. Η μητέρα αρνείται κάθε επικοινωνία πατέρα και παιδιού,

εκτός αν γίνεται παρουσία κάποιου δικού της. Ο πατέρας της μητέρας πέθανε όταν η ίδια ήταν 2 χρόνων.

Μέσα απ' αυτά τα μικρά σενάρια ζωής μπορεί κανείς να δει τις διάφορες ψυχολογικές καταστάσεις που ξεπηδούν. Μέσα από την εμπειρία μας τόσο με διακρατικές περιπτώσεις διαζυγίου, όσο και με τοπικές, συχνά ερχόμαστε αντιμέτωποι με γονείς που προσπαθούν ακόμη κι όταν τα παιδιά τους είναι πολύ μικρά, να τα εμπλέξουν στο συζυγικό τους πρόβλημα με στόχο, πολλές φορές ασυνείδητο, να εξασφαλίσουν στο πρόσωπο του παιδιού ένα σύμμαχο που να τους υποστηρίζει ακόμη και συναισθηματικά και να τους ανακουφίζει από το STRESS που περνούν. Έτσι τα παιδιά από πολύ νωρίς στη ζωή τους γίνονται δέκτες των αρνητικών συναισθημάτων που νιώθει ο ένας γονιός για τον άλλο. Η κλινική δουλειά αλλά και η έρευνα μας έχουν δείξει ότι τα παιδιά γονιών που βρίσκονται στη διαδικασία του χωρισμού ή που ήδη έχουν χωρίσει, χρειάζονται την καλή σχέση και με τους δύο γονείς. Έτσι αν τα παιδιά αφεθούν μόνα τους, χωρίς να κουβαλούν μέσα τους τις προβολές των αρνητικών συναισθημάτων του ενός γονιού για τον άλλο, έχουν την επιθυμία να έχουν αρμονική σχέση και με τους δύο γονείς. Αλλά τα παιδιά εξαρτώνται από τους μεγάλους και ιδίως από τον γονιό που έχει την κηδεμονία και ο οποίος είναι σε θέση να παρέχει την ασφάλεια της καθημερινής ρουτίνας και επιβίωσης. Γι' αυτό είναι ίσως αναπόφευκτο να είναι πιο επιρρεπή στην συναισθηματική μίξη με τον γονιό που έχει την κηδεμονία και ζει μαζί του. Αυτό γίνεται πιο έντονο στις περιπτώσεις παιδιών μεταναστών ή μικτών γάμων όπου ο γονιός που ζει μακριά από το παιδί, σε μια άλλη χώρα, δεν έχει την δυνατότητα της συχνής επαφής με το παιδί ώστε να δείχνει την αγάπη του, το ενδιαφέρον του και τη φροντίδα του και έτσι να υπάρχει συνέχεια και συνέπεια στην διαπροσωπική τους σχέση. Πρέπει ακόμη να τονιστεί ότι και τα παιδιά από πολύ μικρά αισθάνονται τα συναισθήματα που έχουν σχέση με την απώλεια (θυμός, λύπη, ενοχή κ.λπ.). Τα παιδιά όμως πολλές φορές και για ποικίλους λόγους δεν μπορούν να τα εκφράσουν κυρίως γιατί φοβούνται ότι θα δυσαρεστήσουν τον ένα ή τον άλλο γονιό. Επομένως δεν έχουν εύκολα την δυνατότητα να διεργαστούν αυτά τα συναισθήματα. Με το να τα κρατούν μέσα τους πολλές φορές οδηγούνται στην απόγνωση με σοβαρές συνέπειες στην συναισθηματική και κοινωνική τους ωρίμανση.

Είναι σκόπιμο επίσης να έχουμε υπ' όψιν μας ότι τα παιδιά μεταναστών ή παιδιά από μικτούς γάμους που έχουν μεγαλώσει σε μια χώρα και με τον χωρισμό των γονιών τους χρειάζεται ξαφνικά να βρεθούν σ' ένα τελείως καινούργιο γι' αυτά περιβάλλον ή παιδιά που τα απαγάγει ο ένας γονιός και τα μεταφέρει σε άλλη χώρα, βρίσκονται κάτω από μεγάλη πίεση. Γιατί όχι μόνο νιώθουν την απώλεια της διαπροσωπικής σχέσης με τον γονιό που μένει πίσω αλλά συγχρόνως χάνουν το γνωστό τους κοινωνικό περιβάλλον (σχολείο, φίλους κ.λπ.) που αποτελούσε κομμάτι της ζωής τους. Και βέβαια ο θρήνος είναι διπλός γι' αυτά τα ευαίσθητα πλάσματα.

Μέσα από την εμπειρία μας βλέπουμε ακόμη ότι πολλές φορές γονείς από μικτούς γάμους όταν χωρίζουν προσπαθούν να απομακρύνουν το παιδί απ' όλα τα πολιτισμικά στοιχεία καταγωγής του άλλου γονιού π.χ. τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμα κ.λπ. Ουσιαστικά εκείνο που επιδιώκουν είναι να καταστρέψουν μέσα στο παιδί την εικόνα του άλλου γονιού, με στόχο να το απομακρύνουν απ' αυτόν και ιδίως τον γονιό που είναι μακριά. Μ' αυτόν τον τρόπο βγαίνει και πάλι πάνω στο παιδί η επιθετικότητα του ενός γονιού για τον άλλο. Ξέρουμε όμως ότι τα παιδιά από πολύ νωρίς στη ζωή τους, μέσα από τις διαδικασίες της ταύτισης κουβαλάνε κομμάτια κι από τους δύο γονείς και αργότερα στην εφηβεία, διεργάζονται αυτές τις ταυτίσεις για να βρουν τον δικό τους εαυτό. Είναι η κρίση

ταυτότητας της εφηβείας για την οποία πολλά έχουν γραφτεί. Όταν όμως αυτή η κρίση δημιουργείται στην παιδική ηλικία από εξωτερικούς παράγοντες τότε προσλαμβάνεται από τα παιδιά σαν μία καί' ευθείαν επίθεση και απόρριψη προς αυτά. Αυτό το "ψυχολογικό παιχνίδι" μπορεί να έχει πολύ σοβαρές συνέπειες στην συναισθηματική εξέλιξη των παιδιών. Να σας θυμίσω τις απόψεις των ROBERTSON, BOWLBY και WINNICOTT για την συναισθηματική αποστέρηση και την σχέση της με την αντικοινωνική συμπεριφορά.

Όπως ήδη αναφέρθηκε σε περιόδους κρίσης, και μια τέτοια είναι το διαζύγιο, οι γονείς πολλές φορές αντιδρούν σύμφωνα με τις εμπειρίες της δικής τους προσωπικής ζωής και κυρίως της δικής τους παιδικής ηλικίας. Όπως η μητέρα στην οποία ήδη αναφέρθηκα που απαγορεύει την επικοινωνία του 2χρονου γιού της με τον πατέρα του. Αυτή η μητέρα έχοντας χάσει τον δικό της πατέρα σε ηλικία 2 χρόνων δεν έχει ζήσει σαν παιδί την εμπειρία "της πατρότητας" και γι' αυτό τον λόγο της είναι δύσκολο να καταλάβει την αναγκαιότητα της δημιουργίας σχέσης μεταξύ του γιου της και του πρώην συζύγου της. Η μητέρα που απαγάγει τα παιδιά της και τα παίρνει στη δική της χώρα καταγωγής ύστερα από επιθυμία της δικής της αυταρχικής μητέρας στην οποία δεν μπορεί να αντισταθεί.

Επομένως τα παιδιά ασυνείδητα τις περισσότερες φορές χρησιμοποιούνται όχι μόνο σαν δέκτες των αρνητικών συναισθημάτων που υπάρχουν μεταξύ των γονιών που περνάνε την προσωπική τους κρίση, αλλά και σαν δέκτες των σχέσεων των γονιών τους με τους δικούς τους γονιούς. Αλλά τα παιδιά είναι ξεχωριστοί άνθρωποι που προκειμένου να αναπτυχθούν ομαλά χρειάζονται τον δικό τους οριοθετημένο ψυχολογικό και συναισθηματικό χώρο. Χρειάζεται να ακουστούν και να γίνουν κατανοητά τα δικά τους συναισθήματα που πηγάζουν από την απώλεια της σχέσης τους με το γονιό που δεν έχουν πια συνέχεια κοντά τους. Αλλά για να διευκολυνθούν προς αυτή την κατεύθυνση είναι αναγκαίο κυρίως ο γονιός που έχει την κηδεμονία να μπορεί να δει και να ανταποκριθεί στις ανάγκες του παιδιού σαν ξεχωριστό άτομο και να έχει τη δυνατότητα να διαχωρίσει τα δικά του συναισθήματα και τις δικές του ανάγκες απ' αυτές του παιδιού του. Αλλά μέσα από τη δουλειά μας βλέπουμε πόσο δύσκολο είναι αυτό να επιτευχθεί, γιατί όταν οι πελάτες μας βρίσκονται σε πίεση και ενεργούν όταν το επίπεδο του άγχους τους είναι πολύ υψηλό, δεν μπορούν να δουν ξεκάθαρα και με αντικειμενικότητα την κατάσταση. Και σ' αυτό το σημείο ο ρόλος μας, ο ρόλος των Κοινωνικών Λειτουργών, είναι πολύ σημαντικός. Αλλά πως θα μπορέσουμε να είμαστε πιο αποδοτικοί — στο μέτρο του δυνατού — με τους πελάτες μας;

Βασική προϋπόθεση είναι να έχουμε τη δυνατότητα να καταλάβουμε. Και για να καταλάβουμε τους πελάτες μας μέσα από την επιστημονική μας θέση, και να τους προσφέρουμε επιστημονική βοήθεια, χρειάζεται να έχουμε σε βάθος γνώση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της δυναμικής της. Μόνο έτσι θα μπορέσουμε να βοηθήσουμε τους πελάτες μας που περνάνε μία κρίση — στην προκειμένη περίπτωση όπως είναι το διαζύγιο — να καταλάβουν οι ίδιοι όσο είναι δυνατό τις διαδικασίες που γίνονται μέσα τους, τις συνέπειες που η συμπεριφορά τους μπορεί να έχει στα παιδιά τους αλλά και στους ίδιους, να τους διευκολύνουμε να βγουν από το αδιέξοδο που βρίσκονται τις περισσότερες φορές. Γι' αυτό η συνεχής μας επιστημονική ενημέρωση μέσα από την βιβλιογραφία και η μετεκπαίδευσή μας μέσα από σεμινάρια είναι ζωτικής σημασίας.

Πέρα όμως από τη γνώση, για να μπορέσουμε να καταλάβουμε τους πελάτες μας χρειάζεται να τους διαθέσουμε ΧΡΟΝΟ και ΣΥΝΕΧΕΙΑ. Γράφω αυτές τις δύο λέξεις με κεφαλαία γιατί τις θεωρώ

πολύ σημαντικές στην δουλειά μας. Πολλές φορές οι πελάτες μας φτάνουν στο στάδιο της απόγνωσης γιατί, όχι μόνο έχουν κατακλισθεί από το άγχος και τα έντονα συναισθήματα που μια περίοδος κρίσης αναμοχλεύει, αλλά και γιατί δεν έχουν κάποιο άνθρωπο που θα τους ακούσει και θα τους ξανακούσει, θα τους αντέξει, θα τους καταλάβει, θα τους βοηθήσει να δουν το πρόβλημά τους μέσα από μία νέα αντικειμενική διάσταση, θα τους βγάλει από το αδιέξοδο. Κι αυτός ο άνθρωπος είναι σίγουρα ο Κοινωνικός Λειτουργός, τουλάχιστον θεωρητικά. Κι εδώ επιτρέψτε μου να ανοίξω μία παρένθεση και να μεταφέρω μία δύσκολη πραγματικότητα. Στη δουλειά μας, στην Διεθνή Κοινωνική Υπηρεσία συνεργαζόμαστε άμεσα με διάφορες Υπηρεσίες της Περιφέρειας όταν τους παραπέμπουμε διακρατικές περιπτώσεις κηδεμονίας ή επικοινωνίας κυρίως μεταναστών, όπου χρειάζεται να δουν το γονιό που βρίσκεται σ' αυτή τη χώρα ή τους παππούδες που μεγαλώνουν ένα παιδί ή και το ίδιο το παιδί, προκειμένου να αξιολογηθεί η κατάσταση ώστε στο Οικογενειακό Δικαστήριο της χώρας που βρίσκεται ο άλλος γονιός να αποφασίσει για την κηδεμονία και επικοινωνία. Ειλικρινά με ανάμικτα συναισθήματα κάνουμε αυτές τις παραπομπές, γιατί ξέρουμε τις συνθήκες εργασίας των συναδέλφων. Πολλές φορές υπάρχουν ένας ή δύο Κοινωνικοί Λειτουργοί για να καλύψουν τις ανάγκες ενός ολόκληρου Νομού. Έχουν τόσο φόρτο δουλειάς που είναι ανθρώπινα αδύνατο να ανταποκριθούν επιστημονικά σωστά στις ανάγκες των πελατών. Ούτε χρόνος ούτε συνέχεια μπορούν να υπάρξουν όταν υπάρχει μεγάλη πίεση. Πιστεύουμε ότι ο ρόλος των Κοινωνικών Λειτουργών ιδίως στις Νομαρχίες είναι τεράστιας σημασίας γιατί μέσα από αυτούς μπορεί να ασκηθεί πρόληψη. Πρέπει οι αρμόδιοι μέσα από τα γραφεία τους στο ΚΕΝΤΡΟ που προγραμματίζουν για το αντικείμενο δουλειάς των Κοινωνικών Λειτουργών στις Νομαρχίες να γνωρίζουν ότι η αποτελεσματική Κοινωνική Εργασία δεν πρέπει να αξιολογείται μόνο αριθμητικά (όσο πιο πολλές περιπτώσεις βλέπουμε τόσο το καλύτερο) αλλά και ποιοτικά. Είναι σκόπιμο ακόμη να γνωρίζουν ότι τα ανθρώπινα συναισθήματα, ο ανθρώπινος πόνος, τα ανθρώπινα προβλήματα δεν μπορούν να αξιολογούνται και να αντιμετωπίζονται σαν "αριθμοί". Κλείνω την παρένθεση αυτή.

Σαν Κοινωνικοί Λειτουργοί μπορούμε να βοηθήσουμε τις οικογένειες που περνάνε την κρίση του διαζυγίου έχοντας τους εξής στόχους:

- 1) Κατά τη διάρκεια των νομικών διαδικασιών, έτσι ώστε να αποτρέψουμε να χρησιμοποιούνται τα παιδιά από τον ένα ή τον άλλο γονιό με στόχο την ανάθεση της κηδεμονίας. Να βοηθήσουμε δηλαδή τους γονείς να αποστασιοποιήσουν τις ανάγκες τους απ' αυτές των παιδιών τους.
- 2) Μετά το διαζύγιο να υποστηρίξουμε τους γονείς ώστε να ολοκληρώσουν τον θρήνο τους για την απώλεια (του συζύγου, του σπιτικού) και την αλλαγή της κοινωνικής τους ταυτότητας. Να τους βοηθήσουμε να καταλάβουν ότι τα παιδιά τους έχουν την ανάγκη και των δύο γονιών προκειμένου να εξελιχθεί ομαλά η ψυχοκοινωνική τους ωρίμανση. Και πιστέψτε με ότι αυτό δεν είναι τόσο εύκολο να επιτευχθεί, όσο απλό κι αν ακούγεται, ιδίως σε διακρατικές περιπτώσεις.

Στις περιπτώσεις μικτών γάμων να βοηθήσουμε και τους δύο γονείς να αντιληφθούν ότι η πολιτισμική ταυτότητα και των δύο γονιών είναι αναγκαίο να διατηρηθεί στα παιδιά γιατί αποτελεί κομμάτι του ίδιου του εαυτού τους.